

พัฒนาการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน*

The Sangha Administrative Development

Since King Rama V to Present

พระมหาสมเกียรติ เขมจาริญาโณ

Phramaha Somkeart Khemacāriṇaṇo

วัดยานนาวา กรุงเทพมหานคร

Wat Yannawa, Bangkok

E-mail: somkiat3465@gmail.com

๙-----๐๓

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีเพื่อศึกษาระบบ โครงสร้าง บทบาท อำนาจหน้าที่ ปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะแนวทางการปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน เป็นการวิจัยแบบเชิงคุณภาพ พบว่า รูปแบบการปกครองในอดีตมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ปกครอง และกระจายอำนาจออกเป็น ส่วน ๆ ตามที่รับผิดชอบ บทบาทอำนาจหน้าที่การปกครองคณะสงฆ์ไทย ร.ศ. 121 มีความเป็นระเบียบที่ชัดเจนขึ้นใน พ.ศ. 2484 มีการตั้งสังฆสภา สังฆมนตรี และคณะวินัยธร และกลับมาใช้มหาเถรสมาคมตามเดิม และมีการแก้ไขพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นลำดับ จนถึงปัจจุบัน ปัญหาอุปสรรค และข้อเสนอแนะแนวทางการปรับปรุง คือ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์บางมาตราบัญญัติไว้ไม่ชัดเจนทำให้เกิดปัญหาในทางปฏิบัติ ควรที่จะต้องแก้ไขให้เหมาะสมกับปัจจุบัน

คำสำคัญ: พัฒนาการ; การปกครอง; คณะสงฆ์ไทย

* Received January 30, 2021; Revised March 5, 2021; Accepted March 5, 2021

Abstract

This article was to study the structure role authority problems and suggestions for improvement sangha administrative since king rama v to present The qualitative research found Form of government with the King as the former governor and decentralization into sections the responsibility role and authority of Thai sangha administrative R.E. 121 there is a mess to clear up B.E. 2484 with the sangha council and the sanghamandarin and winaitr and re-use by The Sangha Supreme Council of Thailand The amendments to the Sangha Act, the ecclesiastical hierarchy today obstacles and suggestions for improvement is Sangha Act, some provisions of Section unclear cause problems in practice Should be modified to suit the present.

Keywords: Communication; Politics; the Mon Monks; the Mon state

บทนำ

การปกครองคณะสงฆ์ได้มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลโดยมีพระพุทธเจ้าเป็นผู้ประมุขปกครองคณะสงฆ์สูงสุด โดยได้มีการบัญญัติพระวินัยขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือในการปกครองคณะสงฆ์ และเปรียบเสมือนเป็นแม่บทของพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังในคราวก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ตรัสปัจฉิมโอวาทว่า “ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย” (ที.ม. (ไทย) 10/216/164) เมื่อพิจารณาจากข้อความในส่วนนี้จะเห็นว่า พระพุทธองค์ทรงวางพระธรรมวินัยให้เป็นใหญ่เป็นหลักการปกครองโดยไม่ได้มอบอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดเป็นการเฉพาะ การปกครองคณะสงฆ์ในระยะหลังพุทธกาลต่อมาจึงมีพระเถระผู้อาวุโสเป็นผู้ดูแลปกครองและเคารพนับถือกันตามพรรษา แต่ภายหลังจากที่พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาสู่ประเทศต่างๆ โดยเกิดจากการสังคายนาคครั้งที่ 3 ในประเทศอินเดียราวพุทธศตวรรษที่ 3 พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปยังประเทศต่างๆ อย่างกว้างขวาง การปกครองคณะสงฆ์ในแต่ละประเทศที่รับพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานอยู่นั้นจึงขึ้นอยู่กับปกครอง

คณะสงฆ์ในปัจจุบันแบ่งเป็นหลัก 3 ประการที่เข้ามาเสริมความสำคัญ คือ พระธรรมวินัย จารีตประเพณี และกฎหมายบ้านเมืองกฎหมายของประเทศนั้นๆ (ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์, 2526)

พระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในดินแดนสุวรรณภูมินั้น การปกครองสงฆ์ในสมัยนั้นก็ยังมียึดหลักตามพุทธบัญญัติที่พระองค์ทรงแสดงไว้เป็นหลักต่อมาพระภิกษุมากขึ้นและต้องมีความสัมพันธ์กับทางฝ่ายบ้านเมืองโดยอาศัยพระราชามหากษัตริย์เป็นฝ่ายอุปถัมภ์ดูแลให้การสนับสนุน ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันจึงเกิดมีบทบาทปฏิบัติต่างๆ ที่เพิ่มเติมมาจากพระธรรมวินัยที่พระสงฆ์ต้องเว้นข้อที่พระองค์ทรงห้ามและทำตามข้อที่พระองค์อนุญาตอยู่แล้ว เช่น พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ เป็นต้น ที่ต้องอาศัยฝ่ายราชอาณาจักรในการอุปถัมภ์ดูแล การจะนำกฎหมายไปบังคับใช้ในกรณีความขัดแย้งในวงการของศาสนานั้น จะต้องกระทำด้วยความรอบคอบและรัดกุมที่สุดเพื่อพิทักษ์ความบริสุทธิ์ของพระธรรมวินัยจารีตประเพณีอันดีงามของสังคม ความสงบเรียบร้อยและความมั่นคงของประเทศไว้ให้ได้ (แสง อุดมศรี, 2533)

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจในการทำวิจัยเรื่องพัฒนาการการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน เพราะเห็นว่าควรที่จะแก้ไขปรับปรุงโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ที่มีปัญหาที่บั่นทอนมาอย่างยาวนาน งานวิจัยชิ้นนี้อาจเป็นส่วนหนึ่งของการสะท้อนให้เห็นการใช้ความพยายามในการคลี่คลายปัญหาด้วยการแสวงหาทางออก หรืออาจหาแนวทางเพื่อแก้ไขปัญหาการปกครองของคณะสงฆ์ เพื่อดำรงมั่นไว้ซึ่งพระสัทธรรมอันไพบูรณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาระบบโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน
2. เพื่อศึกษาบทบาท อำนาจหน้าที่การปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน
3. เพื่อศึกษาปัญหาอุปสรรคและข้อเสนอแนะแนวทางการปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ไทยให้สอดคล้องกับปัจจุบัน

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยในครั้งนี้ใช้ระเบียบวิธีแบบเชิงคุณภาพ คือการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) เกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์โดยเฉพาะด้านกฎหมาย หมายถึง ปกครองคณะสงฆ์เป็นเกณฑ์ในการคัดเลือกผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 17 รูป/คน คือ 1. พระสังฆาธิการ 2. นักวิชาการทางกฎหมาย 3. นักวิชาการทางพระพุทธศาสนา 4. ผู้เชี่ยวชาญด้านการปกครองสงฆ์

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ คือ แบบสัมภาษณ์ (In-depth Interview) การเก็บข้อมูลจากเอกสาร (Document Data) ซึ่งเป็นข้อมูลจากหนังสือเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับระบบและโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ตามแนวคิดการปกครองต่าง ๆ ศึกษาข้อมูลจากกฎหมายพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 กฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 กฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 กฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 กฎหมายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 4) พ.ศ. 2861 กฎมหาเถรสมาคมและกฎระเบียบต่าง ๆ ตลอดจนถึงการบังคับใช้กฎหมายตามอำนาจหน้าที่ขององค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการปกครองสงฆ์ในสังคมไทย มีรายละเอียดการสร้างและตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์ ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์โดยวิธีการดังนี้

- 1) นำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์มาถอดเสียงและบันทึกเป็นข้อความ
- 2) นำข้อความจากการสัมภาษณ์และการจดบันทึกมาจำแนกเป็นประเด็นและเรียบเรียงเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย
- 3) วิเคราะห์คำให้สัมภาษณ์ของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) ตามวัตถุประสงค์การวิจัย โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis Technique) ประกอบบริบท (Context)

- 4) สังเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์การวิจัยและนำเสนอในรูปแบบของความเรียง

ผลการวิจัย

1. เพื่อศึกษาระบบและโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน ปกครองอย่างสูงสุด แบ่งการปกครองออกเป็น 2 ระดับ คือ การปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาค การปกครองแบบ 4 ประการดังกล่าวที่ต้องคำนึงมีดังต่อไปนี้

- 1) พระธรรมวินัย
- 2) ความซบซนของสภาพสังคม
- 3) การปกครองในระบอบประชาธิปไตย
- 4) ความเข้มแข็งของพุทธบริษัท

2. เพื่อศึกษาบทบาท อำนาจหน้าที่การปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน

การปกครองคณะสงฆ์ในส่วนกลาง หมายถึงเป็นศูนย์กลางการบัญชาการการปกครองคณะสงฆ์ไทยทั่วประเทศ หน้าที่ในการดูแลกิจการของคณะสงฆ์ส่วนกลาง พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้เป็นการแบ่งแยกองค์กรสงฆ์ออกเป็นสองคณะอย่างเป็นทางการ คือ คณะมหานิกาย และคณะธรรมยุติกนิกาย

3. เพื่อศึกษาปัญหาอุปสรรคและข้อเสนอแนะแนวการปรับปรุงการปกครองสงฆ์คณะสงฆ์ไทยให้สอดคล้องกับปัจจุบัน

จะต้องเปิดโอกาสให้พุทธบริษัท คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา และแม่ชี ที่มีความรู้ในพระธรรมวินัยและวิทยาการสมัยใหม่ อุบาสกอุบาสิกาไม่เข้าใจในการปกครองของคณะสงฆ์

อภิปรายผล

1. เพื่อศึกษาระบบและโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาการองค์กรการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบันนั้น ลักษณะขององค์กรการปกครองของคณะสงฆ์ เมื่อ

เทียบกับองค์กรและการปกครองของประเทศ มีรูปแบบการจัดองค์กรและระบบการปกครองเหมือนกัน โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขสูงสุด และกระจายอำนาจออกเป็นส่วน ๆ ตามหน้าที่รับผิดชอบ และแบ่งเขตการปกครองออกไปตามพื้นที่ เช่นเดียวกับการบริหารประเทศ และมีการลดหลั่นกันทางฐานะเช่นกันด้วย สอดคล้องกับงานวิจัยของ สุนทร ฅ รังษี ได้วิจัยเรื่อง “การปกครองคณะสงฆ์อดีต ปัจจุบันอนาคต” ผลการวิจัยพบว่า พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ใช้เวลา 21 ปีเศษที่ใช้ในการปกครองคณะสงฆ์ และการประกาศใช้ของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ที่รัฐบาลสมัยนั้นคาดหวังจะรวม 2 นิการเข้าด้วยกันเพื่อความสามัคคี

2. เพื่อศึกษาบทบาท อำนาจหน้าที่การปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน ผลการวิจัยพบว่า บทบาทการใช้อำนาจหน้าที่การปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (2445) นับเป็นครั้งแรกของคณะสงฆ์ไทยที่มีพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ที่กำหนดรูปแบบองค์กรการปกครองไว้อย่างเป็นระบบ ระเบียบ และชัดเจนที่สุด บทบาทของผู้ใช้อำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ใช้เฉพาะพระสังฆาธิการ สอดคล้องกับงานวิจัยของ สายธาร อินทวดี ได้วิจัยเรื่อง “บทบาทของมหาเถรสมาคมในการแก้ไขปัญหา คณะสงฆ์ไทย (พ.ศ. 2445 – 2530)” ผลการวิจัยพบว่า บทบาทของมหาเถรสมาคมในการแก้ไขปัญหา คณะสงฆ์ไทยเท่าที่ผ่านมามีวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการ สื่อมวลชน และพุทธศาสนิกชนว่าเป็นองค์กรที่อ่อนแอ เนือยชา ขาดประสิทธิภาพในการบริหารงาน

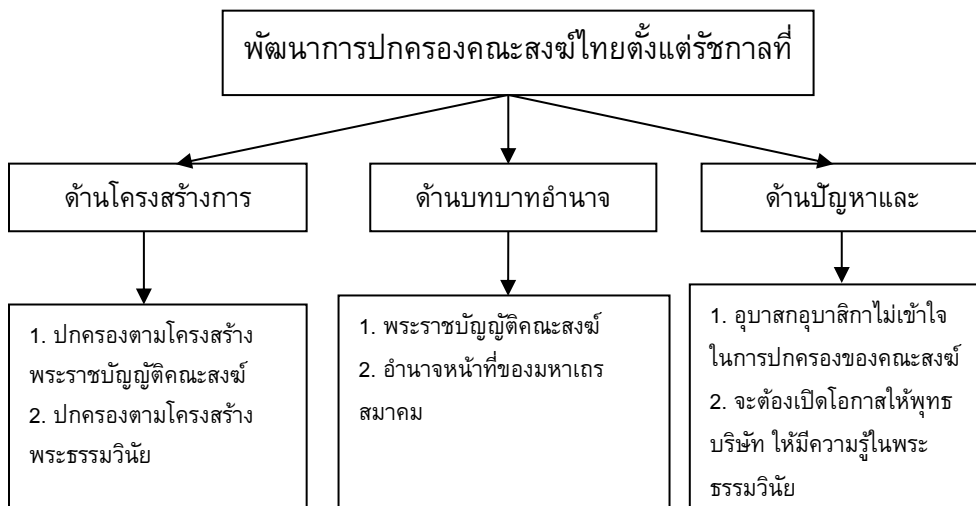
3. เพื่อเสนอแนะปัญหาอุปสรรคและข้อเสนอแนะแนวการปรับปรุงการปกครองสงฆ์คณะสงฆ์ไทยให้สอดคล้องกับปัจจุบัน ผลการวิจัยพบว่า พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้ใช้บังคับมาเป็นเวลานานแล้ว บทบัญญัติบางมาตราไม่ชัดเจน ไม่เหมาะสมไม่สอดคล้องกับสภาพการณ์ในปัจจุบันในบางกรณีมิได้บัญญัติไว้ทำให้เกิดปัญหาในทางปฏิบัติ จึงเป็นการสมควรที่จะต้องมีการปรับปรุงแก้ไขในครั้งนี้ มิใช่การแก้ไขร่างพระราชบัญญัติขึ้นใหม่หรือเปลี่ยนแปลงโครงสร้างใหม่แต่ประการใด เพียงเป็นการแก้ไข เพิ่มเติมให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพการณ์ในปัจจุบันและเพื่อลดปัญหาที่เกิดขึ้นในทางปฏิบัติเท่านั้น สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระณรงค์ วุฑฒิเมธี (สังขวิจิตร) ได้วิจัยเรื่อง “การปกครองคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน: ปัญหาและแนว

ทางการแก้ไข” ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาการปกครองคณะสงฆ์ในปัจจุบันมีปัญหาทางโครงสร้างการปกครอง ปัญหาการขาดประสิทธิภาพในการปกครอง และปัญหาหลักเกณฑ์การแต่งตั้งสมณศักดิ์ พร้อมทั้งเสนอแนวทางการแก้ไขปัญหา ดังนี้ ด้านโครงสร้างการปกครอง แนวทางการแก้ไขคือ แยกรัฐออกจากศาสนาและเน้นการกระจายอำนาจและถ่วงดุลพร้อมทั้งให้พุทธบริษัทมีส่วนร่วม ด้านการขาดประสิทธิภาพในการปกครอง แนวทางการแก้ไขคือ ปรับในเรื่องของระบบการศึกษาเพื่อช่วยให้พระสงฆ์มีคุณภาพทั้งผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครอง ด้านหลักเกณฑ์การแต่งตั้งสมณศักดิ์ แนวทางการแก้ไขคือ ปรับหลักเกณฑ์การแต่งตั้งสมณศักดิ์และแยกสมณศักดิ์ออกจากตำแหน่งทางการปกครอง

องค์ความรู้จากการวิจัย

ผู้วิจัยได้องค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัยในเรื่อง พัฒนาการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ลักษณะแผนภาพที่แสดงการประยุกต์ที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้จริง

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย

องค์ความรู้ที่ค้นพบจากการวิจัยจากการสังเคราะห์ คือการประยุกต์หลักธรรมาธิปไตยขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อกำกับดูแลการปกครองคณะสงฆ์ไปตามพระธรรมวินัย จารีตประเพณี และกฎหมายบ้านเมืองโดยสันติ มีสติ ไตร่ตรอง มีการวิเคราะห์ที่เฉียบแหลมแบบคายปราศจากอคติที่เกิดขึ้น มีความยุติธรรมมุ่งเน้นที่ประโยชน์ส่วนรวมไม่มุ่งเน้นการโจมตีและแตกแยก ก่อให้เกิดความสามัคคีในคณะสงฆ์นั่นเอง

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1) ควรมีงบประมาณจากภาครัฐหรือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมาสนับสนุนในการกำหนดนโยบายให้มีการประชุม สัมมนา อบรม หรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานให้แก่พระสงฆ์ทุกระดับ เพื่อเพิ่มศักยภาพในการบริหารจัดการวัดและพัฒนาวัดให้มีประสิทธิภาพเพิ่มมากยิ่งขึ้น

1.2) ควรให้พระสงฆ์ทั่วประเทศที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระสงฆ์ทุกระดับชั้นได้มีโอกาสปฏิบัติวิปัสสนาอย่างน้อย 15 วัน เพื่อสร้างผู้นำที่มีคุณภาพ

1.3) คณะสงฆ์ควรมีหน่วยงานในการทำงานด้านกฎหมายเพื่อดูแลแก้ไขเกี่ยวกับปัญหาที่มีการฟ้องร้องเกี่ยวกับที่ดินของวัด โดยพระภิกษุไม่ต้องไปขึ้นศาลหรือดำเนินคดีด้วยตนเอง

2. ข้อเสนอแนะในเชิงปฏิบัติการ

2.1) การกระทำทุกอย่างที่เกี่ยวกับคณะสงฆ์ควรมีการทำสังฆพิจารณาและประชาพิจารณ์ทำให้เกิดการกระจายอำนาจโดยชอบธรรมและหมั่นประชุมกันอยู่เนืองนิตย์ จัดตั้งสำนักงานองค์กรสงฆ์และมีบุคลากรบริหารจัดการที่ถาวรเหมือนกระทรวงกรมต่าง ๆ

2.2) องค์การสงฆ์ในส่วนภูมิภาคตั้งแต่ระดับเจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอเจ้าคณะแขวง และเจ้าอาวาสเป็นหน้าที่ควบคุมดูแลโดยองค์กรการบริหารกิจการคณะสงฆ์ผ่านเจ้าคณะพระสงฆ์ทุกระดับชั้นลงไป

2.3) ควรจะมีการตั้งกองทุนเพื่อให้ความช่วยเหลือในแง่ของการบูรณปฏิสังขรณ์วัดช่วยเหลือพระภิกษุสามเณร หรือวัดในต่างจังหวัด วัดใหญ่ควรจะเป็นพี่เลี้ยงให้กับวัดเล็ก ๆ ที่มีเสนาสนะไม่เพียงพอ หรือไม่มี ด้วยการให้ความอุปถัมภ์ในเรื่องเกี่ยวกับงบประมาณ การบริหารจัดการ และปกครอง ดังนั้นการปกครองหรือการบริหารจัดการองค์กรสงฆ์ควรจะเป็นแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

3. ข้อเสนอแนะสำหรับการนำไปวิจัยครั้งต่อไป

3.1) ควรทำการศึกษาวิจัย พัฒนาการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน

3.2) ควรทำการศึกษาวิจัย ปัญหาการพัฒนาการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

3.3) ควรทำการศึกษาวิจัย การเปรียบเทียบการปกครองคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันการประยุกต์หลักพุทธธรรม

เอกสารอ้างอิง

ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ. (2560). ประวัติการเมืองไทย 2475-2500. (พิมพ์ครั้งที่ 4).

กรุงเทพฯ: พิมพ์ลักษณ์.

นุกูล ชื่นพัก และคณะ. (2561). พฤติกรรมของผู้มีสิทธิเลือกตั้งที่มีต่อการเลือกตั้งตามประหยัด หงษ์ทองคำ. (ม.ป.ป.). การพัฒนาทางการเมืองโดยกระบวนการ ปกครองส่วนท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด พาพาส.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2549). ธรรมเนียมปฏิบัติไม่มาจึงหาประชาธิปไตยไม่เจอ (จุดบรรจบ : รัฐศาสตร์กับนิติศาสตร์) (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.

วัฒน์กา ศิลปกุล. (2550). ความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับการไปใช้สิทธิออกเสียงเลือกตั้ง สมาชิกสภาองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น : ศึกษากรณี การเลือกตั้งสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลบางโนนลง อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ (ปัญหาพิเศษมหาบัณฑิต). ชลบุรี: มหาวิทยาลัยบูรพา.

สำนักงานคณะกรรมการการเลือกตั้ง จังหวัดแพร่. (2562). การใช้สิทธิเลือกตั้ง
สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรแบบแบ่งเขตเลือกตั้ง จังหวัดแพร่. แพร่: สำนักงาน
คณะกรรมการการเลือกตั้ง.

สุรพล สุธะพรหม. (2553). ระเบียบวิธีวิจัยทางการจัดการ. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย.